

Research Paper

Mosque Architecture, Inscriptions, and Arrays of the Qajar Period with an Emphasis on the Al-Nabi Mosque in Qazvin

Sakineh Zarei Moayeni¹ , Mohammad Ebrahim Zarei^{*2}

¹ Master's student in archeology at Buali Sina University, Hamedan

² Associate Professor, Archeology Department, Buali Sina University, Hamedan

Received:
November 2, 2024
Accepted:
February 16, 2025
Available online:
March 15, 2025

Abstract

Royal or Sultan mosques are one of the types of mosques that appeared in the Safavid period. The builders of these mosques shifted the center of gravity of religious affairs from the Jameh mosques to these mosques, so that those whose names were associated with the mosque would also be in the center of public attention. The construction of royal mosques during the Qajar period, especially during the rule of Fath-Ali Shah Qajar, was developed and expanded so that royal mosques were built in five cities of Qazvin, Tehran, Zanjan, Borujerd, and Semnan. Al-Nabi Mosque of Qazvin, as one of the Sultan Mosques in the Qajar era, has common features and also differences with other Sultan Mosques. This mosque is built in a special location and texture in such a way that connects different parts of the market with triple entrances. The three main entrances of Al-Nabi Mosque have been of interest in the royal mosques of the Qajar period. This type of design is one of the architectural features of the Qajar era and is not seen in previous periods. One of the controversial issues related to the Al-Nabi Mosque in Qazvin is the exact date the mosque was built and the content of its inscriptions. The writings of tourists and travelers, as well as the architectural style, decorations, and dated inscriptions in the building, confirm that this mosque belongs to the period of Fath-Ali Shah Qajar, and it seems that there was a specific purpose in choosing verses and hadiths for inscriptions.

*Corresponding Author: Mohammad Ebrahim Zarei

Address: Buali Sina University, Hamedan

Email: mohmadezareei@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

The first and most obvious feature of any Islamic city is the mosque. Every city has a number of mosques, some of which, such as the Jameh Mosque, are more important than other ones, and Islamic architecture has a clear and distinct appearance in them. During the Safavid era, a new group of Sultan mosques called the Royal (Shahi) mosques, emerged with new goals. With the emergence of royal mosques, the political conditions in the Islamic world have been very important. During the time of the caliphs, all the built mosques were known by the name of Jameh mosque and their main purpose and function was to objectify unity in the Islamic society. With the emergence of new conditions that had arisen in the Islamic world, another function was considered for these types of mosques, which was the propaganda function, and the name of these mosques was changed to Royal (Shahi) due to this function. In terms of structure, preserving the features of the Jameh mosques, the royal mosques appeared in the Safavid era. The builders of royal mosques transferred the center of gravity of religious affairs from the Jameh mosques to these mosques, so that those whose names were associated with the mosque would also be in the center of public attention (Maleki, 1381: 110 and 111). Qajar kings actively paid for the construction of new mosques or the renovation and development of old ones. Examples of this method can be seen in Tehran (Shah and Sepahsalar Mosques), Qazvin (Shah Mosque), Kerman (Bazar Shah Mosque), Kermanshah (Jameh Mosque), and Semnan (Shah Mosque). The history of all these buildings is related to the reign of Fath -Ali Shah (Hembli, 1387: 564).

Al-Nabi Mosque in Qazvin (former Shah Mosque) is one of the important mosques of Qazvin city, which replaced the city's Jameh mosque during the Qajar period, and all the religious, political, and social functions of the Jameh mosque were transferred to it and continue to this day. Therefore, it seems necessary to investigate and study this mosque in terms of its location in the context of the city, architecture, inscriptions, and decorations. Several questions have been answered in this research: Was special attention paid to the selection of this mosque's location in the Qazvin urban context of the Qajar period? Was special attention paid to the selection of verses and hadiths, or were these themes chosen only for inscriptions and decoration and without any special intention? Another question of this study is also related to the exact date of construction of the mosque building. The research follows a descriptive-analytical method based on field and library studies.

2. Article

This mosque is built in a special location and texture in such a way that it connects different parts of the market and has a way out from three sides. The three main entrances of Al-Nabi mosque have been of interest in all the royal mosques of the Qajar period without exception. This type of design is one of the architectural features of the Qajar era and is not seen in previous periods. Multiple entrances make it easier to access the mosque from the surrounding commercial space. In addition, as an intersection, it can establish a connection between different parts of the market, which are among the busiest and the most crowded places in the city.

The large size of the mosques of this period was also involved in this matter to some extent; because with the increase in

the size of the mosque, the ease of access to it should have been taken into consideration and multiple entrances from different fronts were a suitable plan to answer this problem (Maleki, 1381: 112). This mosque is larger than most of the royal mosques of the Qajar period, such as Imam Ranjan and Imam Borujard mosques (the area of this mosque is fourteen thousand square meters). In general, the size of mosques was emphasized during the Qajar period.

Chardin, Flandin, and Ursel Ernest have mentioned this mosque in their travelogues and considered it to be one of the buildings of the Safavid period. Mirza Mohammad Hossein Farahani considers this mosque one of the half-finished buildings of the Mohammad Shah Qajar period, and the inscriptions in the building also cover the period of 1210 to 1223 AH.

The text of the inscriptions on the entrance gates, porches, corridors, and domes, in addition to referring to the history and the founder of the building, Fath-Ali Shah, are hadiths and verses about the importance and reward of building the mosque. The most important decorations of this mosque include seven-color tiles, muqarnas work, and embroidery.

3. Conclusion

Fath-Ali Shah Qajar tried to magnify himself and his architectural work

exaggeratedly by building this mosque in the center of the most important part of the city, i.e. the city market, and emphasizing the large size of this mosque.

According to the documents and evidence mentioned in this study, it can be concluded that the Shah Mosque related to the Safavid period was located either in the current location of the Shah Mosque or in another place where there are no traces of it now, and of course, there is a possibility that the tourists and travelers of this period introduced the Jameh mosque of this city, which was repaired and restored by the Safavid kings, as the Shah Mosque. The dates mentioned in the inscriptions of this building most probably include the period from the establishment of the building by Fath-Ali Shah Qajar to the subsequent restorations and completions of the mosque.

The verses, hadiths, and themes that have been chosen for inscriptions in this mosque, all emphasize the importance of establishing a mosque, as well as the manners of entering the mosque and the reward of building and improving mosques. In fact, the selection of these themes was a form of promotion and magnification of the founder of the mosque, Fath-Ali Shah Qajar, in order to consolidate his position in public opinion.

References

- Alidoost, M. (1376). Iran's architecture from the perspective of the image, based on the designs of Eugene Flandén and Pascal Kast. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Dabir Siyaghi, S. M. (2013). Historical Course of the City of Qazvin and its Buildings. Qazvin: General Directorate of Cultural Heritage Organization of Qazvin Province.
- Farahani, M. M. H. (1362). Travel book of Mirza Mohammad Hossein Farahani. Edited by Golzari, M. Tehran: Ferdowsi.
- Flandén, E. (1324). Eugene Flandén's travelogue to Iran. Translated by Nursadeghi, H. Tehran: Naqshjahan Newspaper Printing House.
- Golriz, S. M. (1368). Minodar or Bab Al-Janna Qazvin. (first volume). Qazvin: Taha.
- Hembli, G (1387). History of Iran during Afshar, Zandiyeh, and Qajar periods. pp. 609-553. Under the supervision of Peteravori. translated by Saqibfar, M. Tehran: Jami
- Khazaeli, A. (1390). Al-Nabi Mosque, Crystallization of Urban Life in Qazvin. pp. 55-69. Qazvin Book (Collection of Qazvin Articles), second book. By Parhishkari, M. Tehran: Ronas.
- Maleki, S. (1381). Qajar art and architecture of Qazvin mosques. Kitab Mah Honar Information and Library Publication, 45 and 46, 110-116.
- Mohammadzadeh, M. N. (1385). A Lasting Memorial: Map of Historical Monuments of Qazvin Province. Qazvin: General Directorate of Cultural Heritage and Tourism of Qazvin province.
- Mojabi, S. M. (1388). In search of the urban identity of Qazvin. Tehran: Urban Planning and Architecture Study and Research Center.

علمی

معماری مسجد، کتیبه‌نگاری و آرایه‌های دوره قاجار با تأکید بر مسجدالنبی قزوین**

سکینه زارعی موینی^۱ ID، محمد ابراهیم زارعی^۲ ID*

^۱ کارشناس ارشد باستان شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران، ایمیل: zareisakine@gmail.com
^۲ دانشیار گروه باستان شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران، ایمیل: mohmadezareei@yahoo.com

چکیده

مساجد شاهی یا سلطانی یکی از انواع مساجدی هستند که در دوره صفویه ظهور نمودند. سازندگان این مساجد، مرکز ثقل امور دینی را از مساجد جامع به این گونه مساجد منتقل کردند، تا آنان که نامشان با مسجد همراه بود نیز، در مرکز توجه عموم قرار گیرند. ساخت مساجد شاهی در دوره قاجار به خصوص در دوره حکومت فتحعلی‌شاه قاجار توسعه و گسترش بسیاری یافت؛ به گونه‌ای که در پنج شهر، قزوین، تهران، زنجان، بروجرد و سمنان مساجد شاهی ساخته شدند. مسجدالنبی قزوین به عنوان یکی از مساجد سلطانی دوره قاجار، دارای ویژگی‌های مشترک و همچنین تفاوت‌هایی با مساجد سلطانی دیگر است. این مسجد در موقعیت و بافت ویژه‌ای ساخته شده است به گونه‌ای که با داشتن ورودی‌های سه‌گانه، بخش‌های مختلف بازار را به هم پیوند می‌دهد. ورودی‌های سه‌گانه اصلی مسجدالنبی، در مساجد شاهی دوره قاجار مورد توجه بوده است. این نوع طرح از ویژگی‌های معماری عصر قاجار است و در دوره‌های قبلی مشاهده نمی‌شود. یکی از موارد بحث‌انگیز در رابطه با مسجدالنبی قزوین، تاریخ دقیق بنای مسجد و محتوای کتیبه‌های آن است. نوشته‌های سیاحان و جهانگردان و نیز، سبک معماری، تزیینات و کتیبه‌های تاریخ‌دار موجود در بنا تعلق این مسجد را به دوره فتحعلی‌شاه قاجار تأیید می‌کنند و به نظر می‌رسد هدف خاصی در انتخاب آیات و احادیث برای کتیبه‌نگاری وجود داشته است.

تاریخ دریافت:

۱۲ آبان ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲۸ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۲۵ اسفند ۱۴۰۳

کلیدواژه‌ها:

قزوین، دوره قاجار،
مسجدالنبی، کتیبه‌نگاری

** مسجد شاه سابق

* نویسنده مسئول: محمد ابراهیم زارعی

آدرس: دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران

ایمیل: mohmadezareei@yahoo.com

۱ مقدمه

اولین و بارزترین ویژگی هر شهر اسلامی، مسجد است. هر شهری دارای تعدادی مسجد است که برخی همچون مسجد جامع نسبت به مساجد دیگر و مساجد محله‌ای اهمیت بیشتری دارند و معماری اسلامی در آن‌ها نمود بارز و مشخصی دارد.

در دوره صفوی گروه جدیدی از مساجد سلطانی با عنوان مساجد شاهی با اهدافی جدید پا به عرصه وجود نهاد. در پیدایش مساجد شاهی، شرایط سیاسی موجود در دنیای اسلام بسیار مهم بوده است. در زمان خلفا، تمامی مساجد ساخته شده با نام جامع شناخته می‌شد و هدف اصلی و کارکرد عمده آن‌ها، عینیت بخشیدن وحدت، در جامعه اسلامی بود. شرایط جدید که در دنیای اسلام به وجود آمده بود، کارکرد دیگری برای این نوع مساجد در نظر گرفته شد و آن کارکرد تبلیغاتی بود و نام این مساجد به واسطه همین کارکرد به شاهی تغییر یافت. مساجد شاهی از نظر ساختاری، با حفظ ویژگی‌های مساجد جامع، در عصر صفوی ظهور نمودند. سازندگان این مساجد، مرکز ثقل امور دینی را از مساجد جامع به این گونه مساجد منتقل کردند، تا آنان که نامشان با مسجد همراه بود نیز، در مرکز توجه عموم قرار گیرند. پس از ساخت این مساجد مرکز توجه جامعه به سوی آن‌ها متمرکز گشت و مساجد جامع انحصار خویش را از دست دادند (ملکی، ۱۳۸۱: ۱۱۰ و ۱۱۱). شاهان قاجار فعالانه هزینه بنای مساجد جدید یا مرمت و توسعه مساجد قدیمی را تقبل می‌کردند. نمونه‌هایی از این روش را می‌توان در تهران (مسجد شاه و مسجد سپهسالار)، قزوین (مسجد شاه)، کرمان (مسجد بازار شاه)، کرمانشاه (مسجد جامع)، و سمنان (مسجد شاه) مشاهده کرد. تاریخ تمام این بناها مربوط به سلطنت فتحعلی‌شاه است (همبلی، ۱۳۸۷: ۵۶۴). مسجدالنبی قزوین (مسجد شاه سابق) یکی از مساجد مهم شهر قزوین است که در دوره قاجار جایگزین مسجد جامع شهر شد و همه کارکردهای مذهبی، سیاسی و اجتماعی مسجد جامع به این

مسجد منتقل شد که تا کنون نیز ادامه دارد. بنابراین بررسی و مطالعه این مسجد از نظر موقعیت آن در بافت شهر، معماری، کتیبه‌ها، تزیینات ضروری به نظر می‌رسد. در این مقاله به چند پرسش پاسخ داده شده است؛ آیا در انتخاب محل قرارگیری این مسجد در بافت شهری قزوین دوره قاجار توجه ویژه و به خصوصی شده است، آیا در انتخاب آیات و احادیث توجه خاصی شده است و یا اینکه این مضامین صرفاً برای کتیبه‌نگاری و تزیین و بدون قصد و نیت خاصی انتخاب شده‌اند و سؤال دیگر مربوط به تاریخ دقیق ساخت بنا است. روش تحقیق در این مقاله بر اساس روش توصیفی-تحلیلی و بر بنیاد مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای نهاده شده است.

۲ پیشینه پژوهش

در کتب تاریخی و سفرنامه جهانگردان اشاره‌هایی به این مسجد و تاریخ ساخت و معماری آن شده است. یکی از سیاحانی که به زمان ساخت بنا اشاره نموده، شاردن است که در خلال ارائه اطلاعات مفصل درباره قزوین در ثلث آخر سده هفدهم میلادی توضیحاتی در مورد مسجد شاه نیز ارائه داده است. اوژن فلاندن نیز در سفرنامه خود در سال‌های ۱۲۵۶ و ۱۲۵۷ به این مسجد و بانی آن اشاره نموده و در یکی از نقاشی‌هایی که ترسیم نموده، سردر شمالی و گنبد و بخش‌هایی از مسجد را نیز نشان داده است. (شکل ۱)

سررشته‌داری، منشی و روزنامه‌نویس سرحدات آذربایجان در سفرنامه تبریز به تهران به سال ۱۲۸۸ ه.ق، ضمن اشاره به مساجد قزوین به مسجد شاه نیز اشاره می‌کند. مادام کارلاسرنا در سفرنامه خود با نام (آدم‌ها و آئین‌ها در ایران) که در سال ۱۲۹۵-۱۲۹۴ در ایران بوده است، ضمن اشاره به این مسجد، معماری آن را به صورت بسیار مختصری توصیف می‌کند. اورسل ارنست نیز که در سال ۱۳۰۰ ه.ق به ایران آمده، معماری این مسجد را توصیف می‌کند که عاری از اشکال نیست. (برای

(گنج‌نامه، فرهنگ آثار معماری ایران اسلامی) و (یادگار ماندگار، محمد نادر محمدزاده) پلان و تصاویری از مسجد شاه قزوین آورده شده است. در مقاله (هنر معماری قاجار مساجد جامع قزوین، سعدی ملکی) ضمن اشاره به مساجد سلطانی، توضیحاتی درباره مسجد سلطانی قزوین نیز نوشته شده است. در دفتر دوم کتاب (مجموعه مقالات قزوین) در مقاله‌ای با عنوان (مسجدالنبی، تبلور حیات شهری در قزوین، علیرضا خزائی) به اهمیت و نقش ارتباط‌دهندگی مسجدالنبی در بافت تاریخی شهر قزوین پرداخته شده است. نگاه این پژوهش باستان‌شناسی نیز بررسی و تحلیل مکان‌یابی برای مسجد، معماری و تاریخ دقیق ساخت بنا است.

مثال به مناره‌های آبی‌رنگ این مسجد اشاره می‌کند، در صورتی که در این مسجد مناره‌ای وجود ندارد؛ البته این احتمال نیز وجود دارد که مسجد جامع را به جای مسجد شاه معرفی نموده باشد. میرزا محمد حسین فراهانی در سفرنامه خود که در سال ۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ نوشته است، نام بانی این مسجد را ذکر می‌کند. لردکرزن نیز در کتاب ایران و قضیه ایران (تألیف ۱۳۱۳ ه.ق) به نام بانیان آن اشاره می‌کند.

سید محمد گلریز در کتاب مینودر به طور مفصل در مورد معماری و کتیبه‌های این مسجد مطالبی را آورده است. در کتاب (سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن) نوشته سید محمد دبیرسیاقی نیز به همان مطالب ارائه شده در مورد معماری و کتیبه‌ها در کتاب مینودر، پرداخته شده است. در دو کتاب

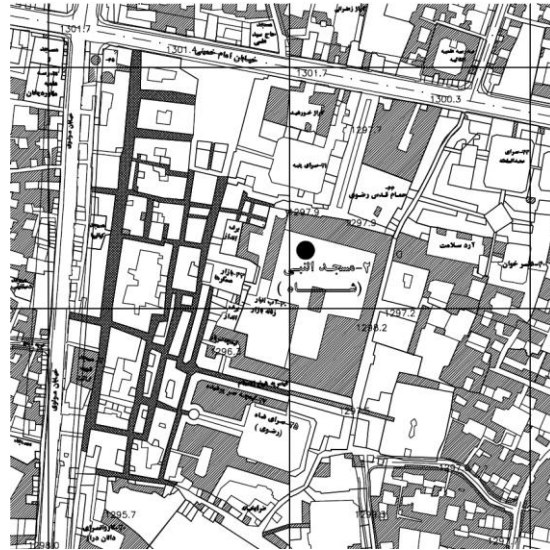

شکل ۱. نقاشی اوژن فلاندن از مسجدالنبی و مناطق پیرامونی آن (علیدوست، ۱۳۷۶: ۵۸)

به زنانه بازار (بازار مسگرها) و از در شرقی به سرای سعدالسلطنه و وزیر راه دارد. (شکل ۲)

۳ مکان‌یابی مسجدالنبی در بافت شهر قزوین

این مسجد در خیابان امام خمینی و در بافت تاریخی شهر قزوین (محوطه وزیر یا چال وزیر) قرار گرفته است. این مسجد در موقعیت و بافت ویژه‌ای ساخته شده است؛ به گونه‌ای که بخش‌های مختلف بازار را به هم پیوند می‌دهد و از سه طرف به خارج راه دارد. از در شمالی، به خیابان امام و از در غربی

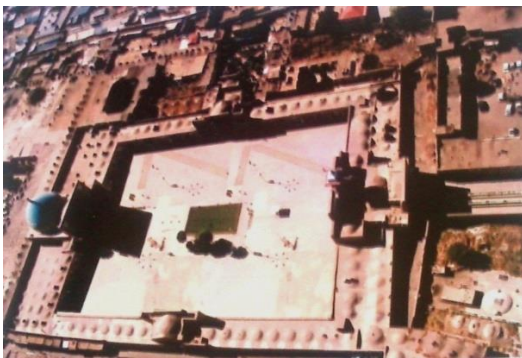
شکل ۲. موقعیت مسجدالنبی در بافت شهر قزوین (آرشیو میراث فرهنگی استان قزوین) شکل ۳. سردر ورودی شمالی از سمت خیابان امام (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

می‌گیرد و به نوعی، مسجد را به یک میان‌سرای بزرگ شهری برای مجموعه بازار تبدیل می‌سازد. جایی که اقتصاد و مذهب در کنار یکدیگر و به مدد این میان‌سرای بزرگ، هویتی اجتماعی و فرهنگی بیابند، تا بتوانند در راستای وظیفه‌ای بزرگ گام بردارند (خزائی، ۱۳۹۰: ۵۸ و ۵۹).

ورودی‌های سه‌گانه اصلی مسجدالنبی، بلااستثنا در تمامی مساجد شاهی دوره قاجار مورد توجه بوده است. این نوع طرح از ویژگی‌های معماری عصر قاجار است و در دوره‌های قبلی مشاهده نمی‌شود. علت اجرای چنین طرحی، تا حدودی به موقعیت مکانی مسجد در بافت شهر ارتباط پیدا می‌کند. در پیرامون اکثر مساجد شاهی دوره قاجار، بافت تجاری قرار دارد. ورودی‌های متعدد امکان دسترسی آسان‌تر مسجد را از فضای تجاری پیرامون امکان‌پذیر ساخته و علاوه بر آن می‌تواند به عنوان یک تقاطع، ارتباط بین بخش‌های مختلف بازار را که از پرآمدو شدترین اماکن شهری می‌باشند، برقرار نمایند. وسعت زیاد مساجد این دوره نیز تا حدی در این امر دخالت داشته است، زیرا با افزایش وسعت مسجد، سهولت دسترسی به آن باید مد نظر قرار می‌گرفته که ورودی‌های متعدد از جبهه‌های مختلف

راستای ورودی شرقی مسجد با گذر از کنار مجموعه سعدالسلطنه- بزرگ‌ترین کاروان‌سرای درون شهری ایران- خود را متوجه مجموعه سلطنتی قزوین می‌نماید. ورودی شمالی مسجد در تعامل شگفت‌انگیز با خیابان مهم شهری آن زمان- خیابان رشت سابق و خیابان امام کنونی- قرار می‌گیرد. آن‌چه که بسیار هنرمندانه به نظر می‌رسد، نحوه اتصال مسجد با خیابان مذکور می‌باشد. مسجد که در مسیری دورتر نسبت به خیابان قرار گرفته، با ترفندی معمارانه که شاید بتوان آن را یک چهارباغ کوچک نامید، به خیابان اصلی اتصال می‌یابد. این چهار باغ کوچک همچون جلوخانی عریض و طولانی است که از دو طرف با دیوارهای آجری و طاق نماهای منظم که در غالب ۲۴ طاق نما آرایش شده، محصور گردیده است (شکل ۳) بازار قیصریه که مجموعه‌ای صفوی می‌باشد، در جبهه شرقی این محور قرار می‌گیرد. درواقع استقرار مجموعه تجاری- خدماتی- اقتصادی بازار قیصریه، مجموعه سعدالسلطنه و حمام رضوی (حمام شاه) و غیره در ربع شمال‌شرقی مسجد، سبب می‌شود که این بناها در حکم دانه‌های تسبیح برای مسجد تلقی گردد. ورودی غربی مسجدالنبی به سوی مجموعه بازار قزوین قرار

بیشتری برخوردار است. (مساحت این مسجد چهارده هزار متر مربع است.) به طور کلی در دوره قاجار، بر وسعت مساجد تأکید شده و در مقایسه با دوره‌های پیشین، از وسعت بیشتری برخوردار هستند (ملکی، ۱۳۸۱: ۱۱۲). متصل به ایوان جنوبی مقصوره رفیعی است که تقریباً به شکل مربع که از راه سازی آن از سنگ و بقیه با گچ سفید شده است. (اکنون همه قسمت‌های داخلی مسجد با آجر کار شده است.) و در دیوار جنوبی محرابی است که از راه‌اش از سنگ مرمر و با کشیهای مینایی رنگارنگ (کاشی هفت رنگ) زینت شده است. (شکل ۲۹) طول مقصوره ۱۵ متر و عرض آن ۱۴ متر و مساحت سطحی آن ۲۱۰ متر مربع است. شبستان‌های طرفین قبه و ایوان جنوبی به مراتب بزرگ‌تر و وسیع‌تر از شبستان‌های دیگر است. در وسط حیاط مسجد یک حوض بسیار بزرگ سنگی به شکل مربع مستطیل ساخته شده است (گلریز، ۱۳۶۸: ۵۷۸). (شکل‌های ۴ و ۵)

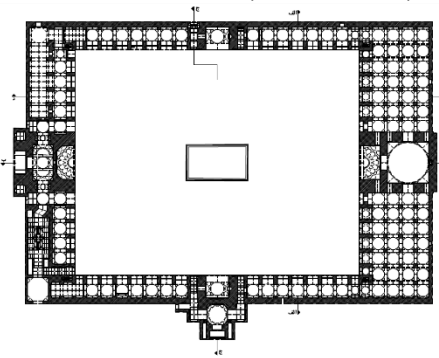
شکل ۵. عکس هوایی مسجد (مجایی، ۱۳۸۸: ۸۰)

طرح مناسبی جهت پاسخ‌گویی به این مسأله بوده است (ملکی، ۱۳۸۱: ۱۱۲).

۴ معماری مسجد

این مسجد از حیث وسعت و از لحاظ عظمت بنا و اسلوب ساختمان و استحکام بنیان و حسن سلیقه‌ای که در آن به کار رفته است نه تنها یکی از اعظم مساجد قزوین است، بلکه در سراسر ایران هم نظیر و مانندی ندارد. حیاط این مسجد به شکل مربع مستطیل است. در هر یک از جهات چهارگانه آن ایوانی بلند در وسط دارد و دو گوشواره در جبین آن و طرفین گوشواره‌ها دو شبستان یا رواق بنا شده که دو قسمت شرقی و غربی باریک‌تر و در قسمت‌های شمالی و جنوبی پهن‌تر و وسیع‌تر است. هر یک از رواق‌ها با شبستان‌های شمالی و جنوبی دارای چهار طاق‌نما و رواق‌های شرقی و غربی، دارای نه طاق‌نما است و هر یک از طاق‌نماها دارای ارسی سه چشمه‌ای است که مشرف به حیاط مسجد است (گلریز، ۱۳۶۸: ۵۷۹ و ۵۸۱).

این مسجد از اکثر مساجد شاهی دوره قاجار مانند مسجد امام رنجان و امام بروجر، از وسعت

شکل ۴. پلان مسجد (آرشیو میراث فرهنگی استان قزوین)

توجه به کتیبه‌های بنا به نتیجه‌گیری در مورد تاریخ دقیق ساخت این بنا خواهیم پرداخت.

شاردن در سفرنامه خود می‌نویسد: این مسجد را شاه اسماعیل آغاز کرد و همین‌که یک طبقه او را

۵ تاریخ بنا و بنیان

در ابتدا به هر یک از متونی که به ساخت این مسجد اشاره نموده‌اند می‌پردازیم و در نهایت با

ساخت به جهان دیگر شتافت و اتمام آن به همت
شاه طهماسب انجام رسید (به نقل از

گلریز، ۱۳۶۸: ۲۴۱).

شکل ۶. کتیبه سر در شمالی، سنه ۱۲۲۲ (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲) شکل ۷. کتیبه سر در شمالی، سلطان فتحعلی شاه قاجار (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۸. کتیبه سر در شمالی، ۱۲۱۰ (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

لردکرزن نیز می نویسد: مسجد عمده آن مسجد شاه است که به وسیله آقامحمدخان و فتحعلی شاه در محل سابق بنای شاه طهماسب و شاه عباس ساخته شده است (فراهانی، ۱۳۶۲: ۲۱).

در کنار این تاریخ‌های متفاوتی که برای این مسجد در متون و نوشته‌های جهانگردان آمده است باید به بررسی تاریخ کتیبه‌ها نیز پرداخت.

در کتیبه سر در شمالی مسجد، ضمن اشاره به نام فتحعلی شاه قاجار، سنه ۱۲۲۲ در انتهای این کتیبه آمده است. گلریز: احتمالاً مقصود نویسنده این اعداد ذکر تاریخ سال ۱۲۰۲ بوده است (گلریز ۱۳۶۸: ۵۸۰). (شکل‌های ۷ و ۸)

کتیبه منقور بر سنگ مرمر در هشتی ورودی دالان از سمت سر در شمالی نیز ضمن اشاره به فتحعلی شاه قاجار به عنوان بانی این بنا، تاریخ ۱۲۲۳ را برای ساخت بنا ذکر می‌کند. (شکل ۹)

اوژن فلاندن در سفرنامه خود می‌نویسد: تنها مسجد قدیمیش مسجدی قابل توجه است که از زمان هارون الرشید می‌باشد. دیگر بناهایش از دوره صفویه به خصوص مسجدی به نام مسجد شاه دارد که شاه اسماعیل ساختمانش را شروع کرده و شاه طهماسب به اتمام رسانیده است (فلاندن، ۱۳۲۴: ۸۹).

اورسل ارنست (۱۳۰۰ ه.ق) نیز مانند شاردن و فلاندن اشاره می‌کند که بنای آن به دستور شاه اسماعیل، مؤسس سلسله صفوی، شروع شده و به وسیله جانشین او، شاه طهماسب، به پایان رسیده (به نقل از دبیرسیاقی، ۱۳۸۱: ۳۳۳).

میرزا محمد حسین فراهانی در سفرنامه خود (۱۳۰۲ و ۱۳۰۳ ه.ق) آورده است: مسجد شاه در محله بازار واقع و از بناهای شاه شهید آقا محمد شاه است که ناتمام ماند و خاقان مغفور او را به اتمام رسانید. جلوخان آن نیم تمام ماند و در عهد شاه مبرور محمدشاه در زمانی که میرزا موسی وزیر، حاکم قزوین بود جلوخان را حسب الامر به اتمام رسانید.

شکل ۹. کتیبه دالان شمالی، سنه ۱۲۲۳ (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۱۱. کتیبه سر در شرقی، (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۱۰. کتیبه ایوان جنوبی، سنه ۱۲۲۲ (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۱۳. کتیبه محراب، سنه ۱۲۱۰ (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۱۲. کتیبه سر در غربی. سنه ۱۲۲۰ (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

نادر روزگار ابراهیم
که شود رستگار تا دم موت
ساخت محراب حق برآمد گفت عجلو بالصلوه قبل الفوت

قزوین نیز کتیبه‌هایی به خط ثلث و نستعلیق وجود دارد که حائز اهمیت هستند.

۶/۱ کتیبه سردر شمالی

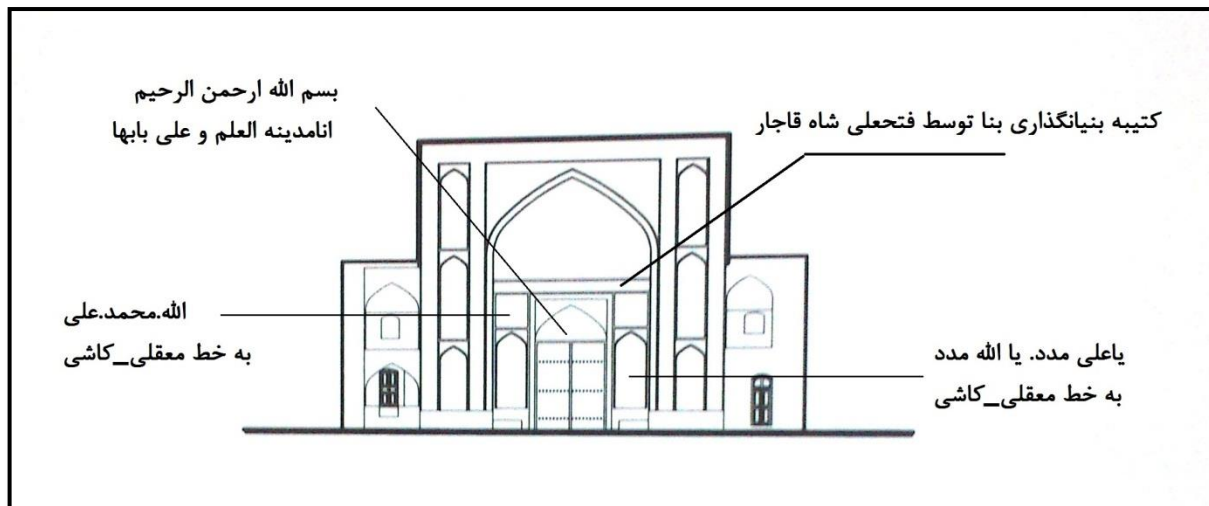
این کتیبه به خط نستعلیق و به رنگ سفید در زمینه آبی لاجوردی نوشته شده و فتحعلی‌شاه را به عنوان بانی این مسجد معرفی نموده است. این کتیبه از سمت راست ایوان سردر، آغاز می‌شود و هر سه ضلع را در برمی‌گیرد.

۶ کتیبه‌های مسجد

هنر کتیبه‌نگاری به منظور هویت‌بخشی دینی، تاریخی، فرهنگی و هنری همواره مد نظر هنرمندان مسلمان بوده است. مضمون کتیبه‌ها در بناهای دوران اسلامی شامل آیات قرآن کریم، احادیث نبوی و ائمه اطهار، شعر، تاریخ بناها، وقف‌نامه‌ها، دستورات حکومتی و امثال آن است. بنابراین با بررسی و تحلیل می‌توان به نکات تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و هنری بسیاری پی برد. در مسجدالنبی

لوح البقاء مرقومه این مسجد جامع مرصص البنیان
همایون و این معبد رفیع الاساس مینونمون خالصاً
لوجه الکریم صورت اتمام و انجام گرفت. اللهم اید
ایام معدلته اترویج الاسلام بمحمد و آله الکرام.
کتبه الخاسر العبد محمد طاهر سنه ۲۲۰۲۱.
(شکل ۱۴و ۱۵)

متن کتیبه: تیمناً بذكر مَنْ جَرى بامرہ القلم و بید
قدرته امور العالمین قد انتظم. حسب الامر الاشرف
الاعلی المطاع فی ارباع العالم و الاقطاع اعلی حضرت
شاهشاه گردون بارگان سلیمان دستگاه جمشید
حشم خداوندگار جهانگیر و جهانبخش ملایک خدم
زینت بخش تخت جهاننداری ضیاء افروز انجمن
سلطنت و کامگاری السلطان بن السلطان و الخاقان
بن الخاقان السلطان فتحعلی شاه قاجار لازالت
قواعد دولته الی السماء مرفوعه و ارقام معدلته علی

شکل ۱۴. نمای سردر شمالی و جانمایی کتیبه ها در آن (نما خام : محمدزاده، ۱۳۸۵: ۲۸۷) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۱۵. سردر شمالی مسجد (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

۶,۲ کتیبه سردر غربی

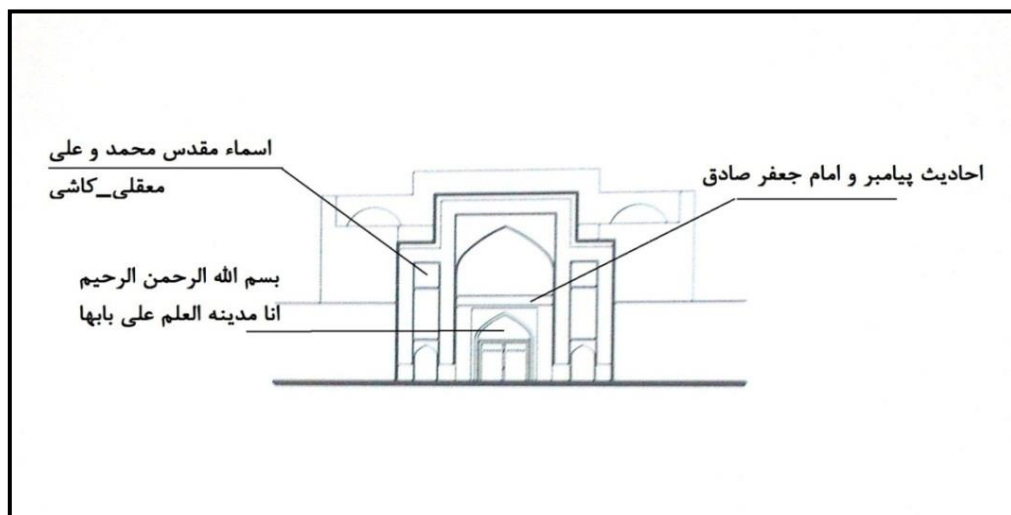
این کتیبه به خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه آبی لاجوردی نوشته شده است. و حاوی احادیثی از پیامبر (ص) و امام جعفر صادق (ع) درباره اهمیت مسجد و چگونگی ورود به آن می‌باشد.

متن کتیبه: قال تبارک و تعالی ان المساجد تدعو مع الله و لا احداً و قال النبی الانام صلی الله علیه و آله من كان القرآن حديثه و المسجد بيته و بنی الله

فی الجنّة بيتاً. و قد روى عن الامام الهمام ابی جعفر صلوات الله عليه و على آبائه الكرام الى يوم القيامة انه قال اذا دخلت المسجد و انت يريدان تجلس فلا تدخله الا طاهراً و اذا دخلته فاستقبل القبلة ثم ادع الله تعالى و اسئله و سم حين تدخله و أحمد الله و صلّ على النبی ۱۲۲۰. (شکل ۱۷ و ۱۶)

شکل ۱۶: سردر غربی مسجد و کتیبه‌های آن (نگارندگان، ۱۳۹۲)

شکل ۱۷. نمای سردر غربی مسجد و جانمایی کتیبه‌های آن (نما خام: محمدزاده، ۱۳۸۵: ۲۸۷) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

سوره توبه و احادیثی از امام صادق (ع) و امام حسین (ع) درباره مسجد و ثواب ساختن مساجد را شامل می‌شود.

۶،۳ کتیبه سردر شرقی

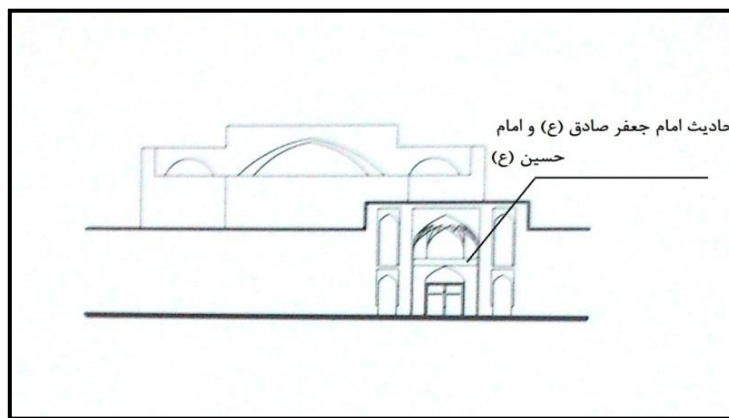
این کتیبه نیز به خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه آبی لاجوردی نوشته شده است و ابتدای آیه هجدهم

سبّحت له الارض الى الارضيين السابعة ۲۰۲۱. (شکل ۱۹ و ۱۸)

متن کتیبه: قال الله تعالى انما يعمر مساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخره و روى عن الامام جعفر الصادق (ع) من بنى مسجداً بنى الله فى الجنة بيتاً و قد روى عن الامام ابى عبدالله (ع) انه قال من مشى الى المسجد لم يضع رجلاً على رطب و لا يابس الا

شکل ۱۸. سردر شرقی مسجد (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۱۹. نمای سر در شرقی و جانمایی کتیبه آن (نما خام: محمدزاده، ۱۳۸۵: ۲۸۷) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

الاقطاع عن حضرت سلطان السلاطين الاعظم و سده قآن الخواقين الافخم ان سلطانه جفت الكتابت و الجنود و اعدل مليک به انسق عظام الوجود و اکرم قآن تفجرت من انامله ینابيع الجود و اعطى مال ذیتر بکرمه الیالی سیود السلطان بن السلطان و الخاقان ابومظفر السلطان فتحعلی شاه قاجار.

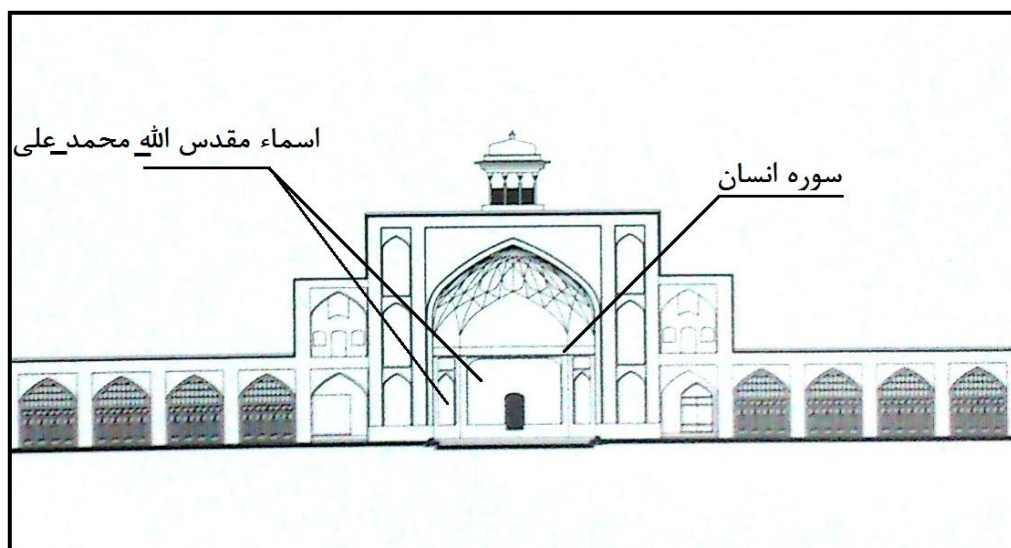
۶،۴ کتیبه دالان شمالی

این کتیبه که به خط نستعلیق بر روی سنگ مرمر حک شده است، در دیوار جنوبی هشتی ورودی شمالی نصب شده است. (شکل ۹)

متن کتیبه: ان المساجد الله فلاتدعو مع الله احداً. قد صدر الامر الاشرف المطاع فى الاصقاع و

۶/۵ کتیبه‌های ایوان شمالی و جنوبی

در هر دو ایوان شمالی و جنوبی، سوره انسان با خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه آبی لاجوردی نوشته شده است.

شکل ۲۰. ایوان شمالی مسجد و جانمایی کتیبه‌ها (نما خام: محمدزاده، ۱۳۸۵: ۲۸۸) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

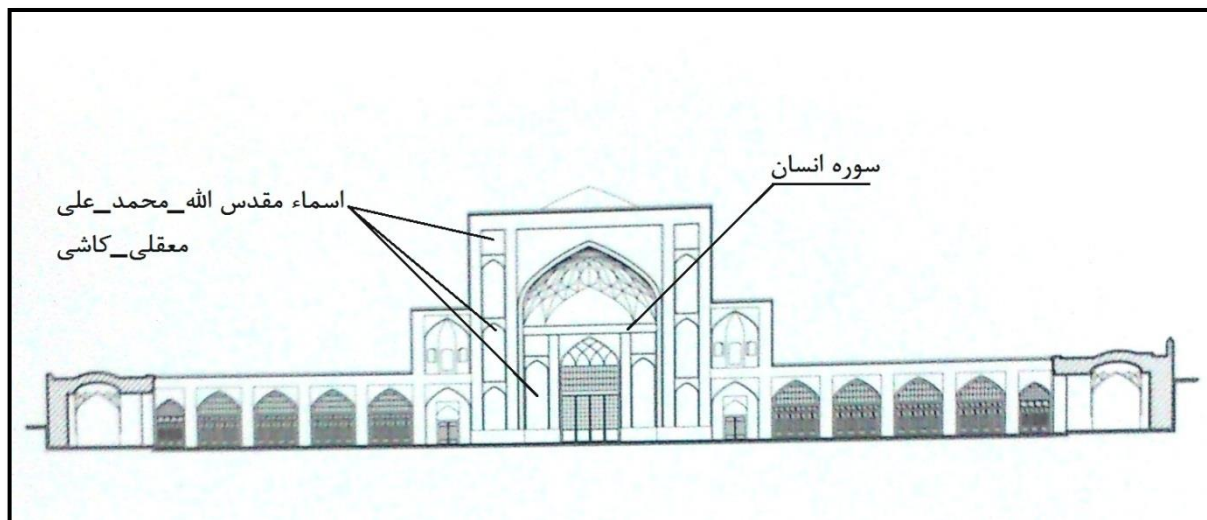
شکل ۲۱. ایوان شمالی مسجد (ن مأخذ: گارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۲۲. ایوان شمالی مسجد (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۲۳. ایوان جنوبی و گنبد مسجد (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

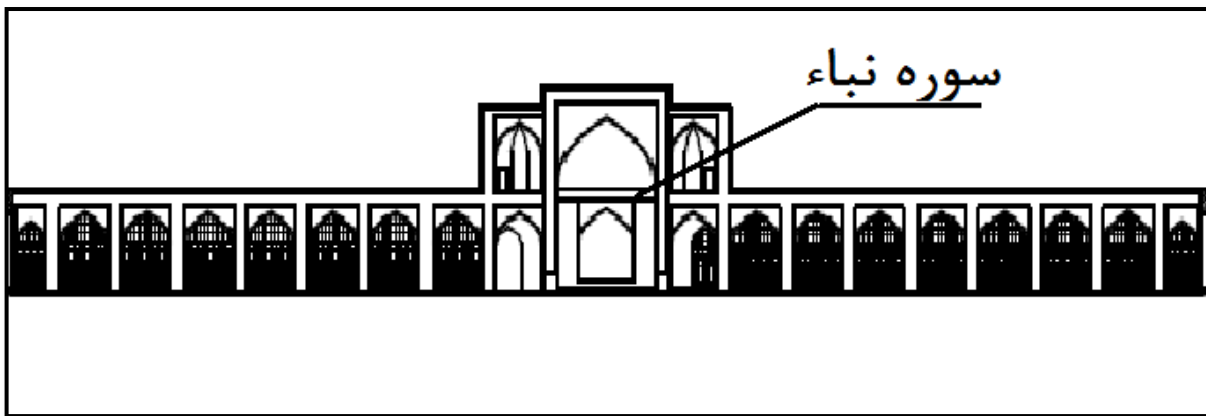
شکل ۲۴. ایوان جنوبی و جانمایی کتیبه‌ها (نما: خام، محمدزاده، ۱۳۸۵: ۲۸۷) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

۶،۶ کتیبه‌های ایوان شرقی و غربی

در ایوان‌های شرقی و غربی، سوره نباء با خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه آبی لاجوردی نوشته شده است.

شکل ۲۵. ایوان شرقی مسجد (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۲۶. ایوان شرقی مسجد و جانمایی کتیبه آن (نما خام آرشو میراث فرهنگی قزوین) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۲۷. ایوان غربی مسجد (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲) شکل ۲۸. ایوان غربی و جانمایی کتیبه آن (نما خام آرشو میراث فرهنگی قزوین) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

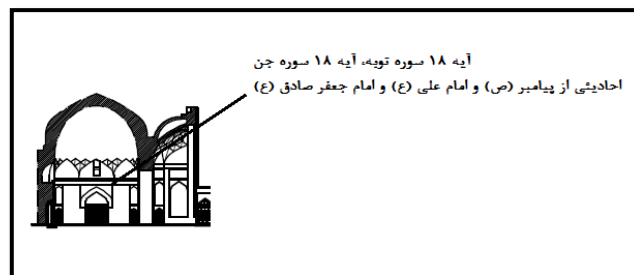
۶،۷ کتیبه‌های داخل گنبد خانه (شبستان جنوبی)

کتیبه‌های داخل شبستان، آیات (آیه ۱۸ سوره توبه و آیه ۱۸ سوره جن) و احادیثی از ائمه در اهمیت مسجد و ثواب ساختن و آباد نمودن مساجد است که دور تا دور گنبد و به خط ثلث نوشته شده است. (شکل ۲۹)

۶،۸ متن کتیبه

قال الله تعالى انما يعمر المساجد الله من آمن بالله و اليوم الآخر و اقام الصلوه و آتى الزكوه و لم بخش الا الله فسعى ان يكون من المهتدين. و قال الله تعالى ان المساجد الله فلا تدعوا مع الله احداً. قال النبي الانام (ص) من كان القرآن حديثه و المسجد بيته بنى الله له فى الجنة بيتاً. و ايضاً قد روى عن النبي (ص) من سَرَجَ فى مسجد من المساجد الله سراجاً نزل من الملائكه و حمله العرش مستغفرون له مادام ذلك فى المسجد ضوء من السراج. و قال اميرالمؤمنين، امام المتقين و وصى رسول رب العالمين على بن ابى طالب (ع) من اختلف

الى المسجد اصاب احدى الثمان اَخاً فى الله مستفاداً او علماً مستظرفاً او آيه محكمه او تسمع كلمه تدل على هدى او رحمه او كلمه منتظره ترده رداً عن اول تيزدى ما اوحيا خشيةً و قد روى عن الامام الهمام جعفر الصادق (ع) من بنى مسجداً بنى الله له الجنة بيتاً و قد روى الامام المتقين على بن ابى طالب (ع) انه قال فى الصلوه بيت المقدس الف صلوه و الصلوه فى المسجد القبيله خمس و عشرون صلوه و صلوه فى المسجد السوق اثنتا عشره صلوه و صلوه الرجل فى بيته صلوه وحده واحده. و قد روى عن ابى جعفر (ع) انه قال اذا دخلت المسجد و انت تريد ان تجلس فلا يدخلك الا طاهراً فاذا ادخله فاستقبل القبلة ثم ادع الله تعالى و اسئله و سم حين تدخله و احد الله و صل على النبي و آله. . قد روى عن النبي صلى الله عليه و آله انه قال اجتنبوا مساجدكم و محلو بينكم شرايكم و بيعكم و اجعلوا مظاهر كم على ابواب مساجدكم. و قد روى عن النبي صلى الله عليه و آله تعاهد و نعالكم عند ابواب مساجدكم ۱۲۲۰.

شکل ۲۹. گنبد خانه و جانمایی کتیبه ها (نما خام آرشیو میراث فرهنگی قزوین) (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

۷ تزیینات وابسته به معماری

یکی از مهم‌ترین وجوه مسجدالنبی قزوین، پوسته منقوش و رنگین ساختمان آن است. گنبد منقوش و سردرهای مزین‌شده به کاشی‌های رنگی، بیش از هر چیز دیگر مخاطب را در مسجد تحت تأثیر قرار می‌دهد. این‌ها همه به دلیل خلق فضای دل‌انگیزی است که به واسطه نقش و رنگ فراهم آمده است (خزائی، ۱۳۹۰: ۶۰). مهم‌ترین تزیینات این مسجد شامل کاشی هفت‌رنگ، مقرنس‌کاری، کاربندی است.

۷/۱ کاشی‌کاری

کاشی‌های هفت‌رنگ (خشتی) با نقوش گیاهی و هندسی برای پوشش قسمت‌های مختلف بنا است. دو ایوان شمالی و جنوبی تماماً با کاشی هفت‌رنگ تزیین شده‌اند که این تزیینات به شکل نقوش گیاهی و هندسی و کتیبه‌هایی با خط ثلث بر زمینه لاجوردی و نیز استفاده از کاشی معقلی برای نوشتن اسماء مقدس است (شکل‌های ۲۲ و ۲۳). سراسر گنبد با کاشی فیروزه‌ای و قسمت گریو آن با کاشی معقلی (اسماء مقدس) پوشیده شده است. لچکی فوقانی هر یک از رواق‌ها نیز به وسیله کاشی هفت‌رنگ با نقوش اسلیمی و ختایی تزیین شده است. نکته جالب در کاشی‌کاری این قسمت،

استفاده از نقوش متنوع و رنگ‌های گوناگون در هر یک از آن‌هاست (شکل ۳۰ و ۳۱).

یکی از عمده‌ترین تزیینات این مسجد، استفاده از

شکل ۳۰. تزیینات لچکی‌های فوقانی رواق‌ها به وسیله کاشی هفت‌رنگ با نقوش اسلیمی و ختایی (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

نمونه‌ای از تزیینات مورد استفاده با کاشی هفت‌رنگ در مسجد (مأخذ: شکل ۳۱
نگارندگان: ۱۳۹۲)

شمالی و غربی استفاده شده است (شکل‌های ۱۶ و ۱۵) از دیگر زیبایی‌های مسجد می‌توان به مآذنی که بر بالای ایوان شمالی قرار گرفته اشاره نمود (شکل ۲۱)

۷،۲ کاربندی و مقرنس‌کاری

علاوه بر کاشی‌کاری، شبستان‌ها و طاق‌ها و ایوان‌ها تماماً با کاربندی پوشیده شده (شکل ۳۲) و از مقرنس‌های گچی به شیوه هنرمندانه‌ای در سردر

شکل ۳۳. مقرنس‌های گچی سردر شمالی مسجد (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

شکل ۳۲. کاربندی ایوان جنوبی (مأخذ: نگارندگان: ۱۳۹۲)

بهترین مکان برای آن شده است و فتح‌علی‌شاه قاجار با ساخت آن در مرکز مهم‌ترین بخش شهر یعنی بازار شهر و تأکید بر وسعت زیاد این مسجد، به گونه اغراق‌آمیزی سعی در بزرگ جلوه دادن خود و اقدام معمارانه خود داشته است.

با توجه به مدارک و شواهدی که در این مقاله به آن‌ها اشاره شد، می‌توان به این نتیجه رسید که

۸ نتیجه‌گیری

مسجدالنبی قزوین یکی از مساجد شاخص این شهر است که در بافت شهر قزوین در دوره قاجار نقش مهمی داشته است؛ به گونه‌ای که توجه بسیاری از جهانگردان را به خود جلب نموده و به نظر می‌رسد قبل از ساخت مسجد توجه زیادی در رابطه با یافتن

مسجد شاه مربوط به دوره صفویه یا در محل کنونی مسجد شاه و یا در محل دیگری قرار داشته که اکنون اثری از آن باقی نمانده است و البته این احتمال وجود دارد که سیاحان و جهانگردان این دوره، مسجد جامع این شهر را، که شاهان صفوی آن را تعمیر و مرمت نموده بوده‌اند، به عنوان مسجد شاه معرفی نموده باشند. تاریخ‌های ذکرشده در کتیبه‌های این بنا نیز به احتمال زیاد بازه زمانی از تأسیس بنا توسط فتحعلی‌شاه قاجار تا مرمت‌ها و تکمیل‌های بعدی مسجد را شامل می‌شود.

آیات و احادیث و مضامینی که برای کتیبه‌نگاری در این مسجد انتخاب شده‌اند، همه به گونه‌ای تأکیدی بر اهمیت تأسیس مسجد و نیز آداب ورود به مسجد و ثواب ساختن و آباد نمودن مساجد است. در حقیقت انتخاب این مضامین نوعی تبلیغ و بزرگ جلوه دادن کار بانی و مؤسس مسجد یعنی فتحعلی‌شاه قاجار، جهت تحکیم جایگاه وی در میان افکار عمومی بوده است.

منابع

فلاندن، اوژن، ۱۳۲۴، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، ترجمه حسین نورصادقی، تهران: چاپخانه روزنامه نقشجهان.

گلریز، سید محمد، ۱۳۶۸، مینودر یا باب الجنه قزوین، جلد اول، قزوین: انتشارات طه.

مجابی، سید محمد، ۱۳۸۸، در جست‌وجوی هویت شهری قزوین، تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.

محمدزاده، محمد نادر، ۱۳۸۵، یادگار ماندگار: نقشه بناهای تاریخی استان قزوین، قزوین: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان قزوین.

ملکی، سعدی، ۱۳۸۱، (هنر و معماری قاجار مساجد جامع قزوین)، نشریه اطلاع‌رسانی و کتاب-داری کتاب ماه هنر، شماره ۴۵ و ۴۶: ۱۱۶-۱۱۰.

همبلی، گاوین، ۱۳۸۷، (تاریخ ایران دوره افشار، زندیه و قاجار)، صص ۶۰۹-۵۵۳، به سرپرستی پیترآوری، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران: جامی.

خزائلی، علیرضا، ۱۳۹۰، (مسجدالنبی، تبلور حیات شهری در قزوین)، صص ۶۹-۵۵ کتاب قزوین (مجموعه مقالات قزوین)، دفتر دوم، به کوشش مهرزاد پرهیزکاری، تهران: روناس.

دبیر سیاقی، سید محمد، ۱۳۸۱، سیر تاریخی بنای شهر قزوین و بناهای آن، قزوین: اداره کل سازمان میراث فرهنگی استان قزوین.

علیدوست، محمد، ۱۳۷۶، معماری ایران از نگاه تصویر، براساس طرح‌های اوژن فلاندن و پاسکال کست، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

فراهانی، میرزا محمد حسین، ۱۳۶۲، سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی، به کوشش مسعود گلزاری، تهران: فردوسی.